

УЧАСТЬ ЗЕМСЬКИХ ДІЯЧІВ В УРЯДОВІЙ АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

З.В. Священко

доктор історичних наук, професор

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

В статті проаналізовано участь земських діячів в урядовій аграрній політиці Російської імперії на початку XX ст., зроблено спробу з'ясувати ступінь усвідомлення земствами шляхів розв'язання аграрної проблеми. Автор робить висновок, що земці пропонували якісно змінити державну аграрну політику стосовно станової окремішності селян, невідчужуваності наділів та недоторканності общини.

Ключові слова: аграрне питання, земства, землекористування, селянська община, Російська імперія.

Найбільш гострим питанням, що стояло перед російським суспільством і державою на початку XX ст. було аграрне питання. Від того, який шлях буде обраний для його вирішення залежала вся подальша доля країни. Всі верстви населення були зацікавлені в його якнайшвидшому вирішенні. Саме тому аграрне питання перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл. Про це говорить створення урядом різних надзвичайних комісій, які б вивчили стан справ на селі. Внесок у постановку та вирішення аграрної проблеми початку XX ст. робили і земства, в діяльності яких простежуються елементи громадянського суспільства.

Зазначена проблема має досить широку історіографію. Вивчення її розпочалося в дореволюційний час. Значний фактичний і статистичний матеріал зібрано в узагальнюючих працях, написаних до ювілею земств [1;

2]. Вони показані як органи місцевого самоврядування, спроможні вирішувати доленосні питання. Свій погляд на земський рух виклав М. Драгоманов [3]. С. Вітте проаналізував перспективи співіснування урядових установ та органів місцевого самоврядування [4]. В радянські часи, не зважаючи на панування певних ідеологічних схем, увага до земств звертається в працях окремих дослідників, які були присвячені діяльності цих органів в цілому. До розкриття порушеної нами теми побіжно звертались російські історики В.В. Леонтович [5], С.М. Сидельников [6], М.С. Симонова [7] та інші дослідники. В сучасній українській історіографії земська проблематика відноситься до популярних. Досить близькою до теми нашого дослідження є праця В.П. Лук'яненко [8], в якій розглянуто постановку аграрної проблеми земствами України на початку ХХ ст. Однак загалом вище означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу.

Тому метою даного дослідження є проаналізувати участь земських діячів в урядовій аграрній політиці Російської імперії на початку ХХ ст. та з'ясувати ступінь усвідомлення земствами шляхів розв'язання аграрної проблеми.

Земські діячі не могли брати безпосередньої участі у вирішенні проблем державної ваги, але вони використовували будь-яку можливість, щоб заявити про своє бачення цих проблем. Прикладом такої діяльності може бути активна участь земських діячів в урядових комісіях та проектах, діяльність яких була спрямована на вирішення аграрного питання.

На особливу увагу з-поміж матеріалів, напрацьованих представниками земств, в яких відображено їх погляди на сільське господарство є так звана «Записка», яка у жовтні 1903 р. надійшла до «Комісії Центру». «Комісія Центру» – це державна комісія (1901 – 1904 рр.), до складу якої входили чиновники різних відомств. Займалася вивченням змін добробуту селянства центральних губерній Російської імперії, що відбулися упродовж 1861 – 1900

років, порівняно з добробутом селян інших губерній Європейської частини країни.

Обговоренню «Записки» було приурочено сім засідань комісії, текст документу та матеріали щодо його розгляду були оприлюднені. Для нас, ураховуючи тему дослідження, неабиякий інтерес становить та частина документу, в якому висвітлено модель удосконалення аграрного сектору економіки Російської імперії.

Земці виступили за доцільність не обмежуватися вирішенням вузьких економічних завдань, спрямованих на покращення матеріального добробуту селян лише 18 губерній, а мислити глобально, у масштабах країни. Вони пропонували виявити корінні причини кризи сільського господарства імперії. Щоб досягти такого результату, зауважували автори «Записки», потрібно мати дані не тільки про матеріальне становище селянства. Необхідно ураховувати правовий, соціальний та культурний аспекти селянського буття [9, арк. 162].

Діячі земств вважали, що за сорок років по ліквідації кріпосного права селянське господарство зазнало відчутних зрушень, як і у цілому економіка Російської імперії. З натурального, під впливом загальних тенденцій капіталізації країни, воно трансформувалося у грошове. До таких умов селянин, за земською термінологією «знаряддя праці державної економіки», пристосувався погано. Розмірковуючи у такому ключі, земці констатували, що «це знаряддя праці зіпсоване». Полагодження цього механізму земці вбачали у зміні «внутрішнього співвідношення між селянином і оточуючими його складними умовами праці», в «удосконаленні самого селянина як знаряддя праці у загальній економіці держави» [9, арк. 163].

Першість у проекті аграрної реформи, запропонованої «Запискою» відводилася заходам просвіти селян та трансформації їхнього правового статусу. Її автори вважали, що без зміни селянської свідомості під впливом освіти складно, а то і не можливо очікувати позитивних зрушень у

селянському господарстві. «Тільки просвіта, розвиток особистості та її самодіяльності ... дають надію на краще майбутнє», – йшлося у документі [9, арк. 163 зв.]. Варто зауважити, що просвіта селян розумілася широко. Земці вважали за потрібне ліквідувати не тільки безграмотність селян, а і поширювати серед них сільськогосподарські знання, запроваджувати у селянське господарство досягнення агрономії.

Також необхідно було, на переконання земців, зрівняти права селян із правами інших соціальних верств Російської імперії. П'ятим пунктом записки відзначалося обмеження особистості селянина у цивільних, майнових та спеціально спадкових правах [9, арк. 164 зв.]. У зв'язку з цим пропонувалося усунути цю прогалину. У цьому земці були солідарні з С. Вітте, який також основний акцент у запланованих ним трансформаціях селянського господарства робив на змінах внутрішніх орієнтирів селянства. Можливо, саме цим і можна пояснити наполегливість Міністра фінансів, попри опір В. Плеве, у залученні представників земств до роботи «Комісії Центру».

Наступні положення «Записки» стосувалися заходів, спрямованих на покращення матеріального добробуту селян. Селянське малоземелля рекомендувалося ліквідувати шляхом забезпечення селянських дворів «трудовою нормою». Остання розумілася як така, що сприяє задоволенню матеріальних потреб селянської родини. Земці висловили і конкретні механізми вирішення селянського малоземелля. Такими вони вважали:

- 1) створення Селянського банку;
- 2) переселення селян у малозаселені губернії;
- 3) сприяння розвитку орендних відносин [9, арк. 168 зв.].

Стосовно діяльності Селянського банку, вимагалось чітко дотримуватися статті 54 статуту 1895 р., якою заборонялася надмірна концентрація землі у руках заможних селян. Останні не мали права купувати землі більше, ніж були спроможні її обробити силами селянської родини.

Щодо переселення селян у малозаселені губернії, пропонувалося розробити таку систему фінансової державної підтримки, якою реально могли користуватися малозаможні селяни, переселяючись у малозаселені губернії, облаштовуючи там своє господарство. З приводу сприяння розвитку орендних відносин, казенні та надільні землі варто було, на переконання земських діячів, розбити на невеликі за розмірами ділянки (щоправда, не уточнювалося на які саме) для того, щоб їх могли орендувати як селянські общини, так і окремі господарі [9, арк. 169-170 зв.].

Земці не обійшли своєю увагою і питання селянської общини, общинного землеволодіння. У цій проблемі вони виокремили суто економічну складову. Політичний аспект вони до уваги не брали, вважаючи, що вони його виклали у попередніх розділах, в яких йшлося про потребу зрівняння правового статусу селян із іншими соціальними верствами імперії. Найбільший недолік общини діячі земств убачали у тому, що вона гальмує застосування селянами передових агротехнічних удосконалень, техніки тощо. Це не сприяло інтенсифікації як окремих селянських господарств, так і аграрного сектору економіки Російської імперії загалом.

Ураховуючи це автори «Записки» магістральний напрямок аграрної реформи вбачали у тому, щоб «перетворити общину у союз добровільний, а не примусовий». Механізм його реалізації полягав в усуненні перешкод для селян під час їхнього переходу від общинного до подвірного землекористування і навпаки [9, арк. 172]. Вони висловлювалися за підтримку ідеї заохочувати створення селянами хутірського чи відрубного господарства на правах «повної власності», а не колективної, общинної чи сімейної. Як стимулюючий засіб пропонувалося винагороджувати хуторян і відрубників за те, що вони залишали свої землі общині, виходячи з неї. Окрім того, земці не були проти того, щоб дозволити селянам продавати землі подвірного землеволодіння представникам різних станів [9, арк. 172].

Автори «Записки» свою позицію обґрунтовували тим, що для ефективності сільського господарства, насамперед його продуктивності, необхідно три основні умови:

1. переконаність селянина у тому, що ділянка землі, яку він обробляє, є його приватною власністю, невід'ємною частиною його самостійності;
2. невіддаленість земельних угідь від місця проживання селянина;
3. територіальна цілісність ділянки [10, с. 4].

Як відомо, саме ці умови були відсутні у селі Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст., що значно гальмувало капіталізацію аграрного сектора економіки. Про це цілком справедливо зауважували представники губернських земств. Вони, зокрема, писали: «У селянина-общинника немає власності на наділ, а лише тимчасове володіння від переділу до переділу, звідси недбалість до землі, примусова сівозмінна» [10, с. 4].

Земські діячі гостро критикували і саму сільську громаду як спосіб самоорганізації, буття селян, засіб державного управління сільським миром. Водночас їхня критика не була брутальною. Автори «Записки» висловлювалися за те, щоб сільська громада була добровільною організацією, а не обов'язковою. До того ж перехід від однієї форми землеволодіння/землекористування мав відбуватися без будь-яких обмежень. Селянин, на їхню думку, мав право вільного виходу з сільської громади за умови, що він відмовлявся від громадського наділу [10, с. 4]. Таким чином, земцями добровільна громада розумілася як своєрідна природна, ідеальна модель сільського укладу життя за умов капіталізації. Сільська громада, на їхнє переконання, мала бути динамічним соціальним інститутом, який адекватно реагує на виклики того дня.

Отже, у «Записці» три кити державної аграрної політики: станова окремішність селян, невідчужуваність наділів та недоторканість общини, – земці пропонували не відредагувати, а якісно змінити, відповідно до соціально-економічних та суспільно-політичних реальностей Російської

імперії на початку XX ст. Її цінність полягає у тому, що фактично за три роки до початку Столипінської аграрної реформи регіональні земські діячі виклали її основні положення, сформулювавши, хоча і тезово, стратегію аграрного розвитку Росії у перше десятиліття XX ст. Водночас зміст цього документу беззаперечно підтверджує: Столипінська аграрна реформа – не кабінетний варіант інновацій, як про це писали опоненти прем'єр-міністра, згодом радянські історики, а історично зумовлений акт, необхідність якого давно стала зрозумілою для урядових кіл, широкої громадськості.

Попри наявність конструктивних положень, у «Записці» мали місце і окремі суперечності, упущення. Наприклад, земці виступали за рівне представництво у земстві всіх груп населення, а водночас шкодували стосовно того, що прадавні основи патріархального селянського побуту розпадалися на їхніх очах під впливом модернізації. У документі нічого не йшлося про інтенсифікацію сільського господарства. Ставилося питання лише модернізації общини та землеволодіння/землекористування на селі.

Активну участь діячі земств взяли і в роботі «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості», яка була створена 22 січня 1902 р. під головуванням міністра фінансів С.Ю. Вітте. На Особливу нараду покладалося напрацювати основні принципи нової аграрної політики. Важлива роль в роботі Особливої наради відводилася інформаційному забезпеченню. Враховуючи тогочасні інформаційні можливості члени Особливої наради одноголосно на черговому засіданні 2 лютого 1902 р. погодилися з тим, щоб до її діяльності залучити «місцевих людей». Зокрема, було прийнято рішення про створення структурного підрозділу особливої наради – місцевих комітетів. Серед учасників губернських та повітових комітетів діячі земств становили 23% членів у губернських та 22% у повітових комітетах [11, 65]. Варто зауважити, що члени місцевих комітетів здебільшого творчо підходили до запропонованої їм програми. Не завжди вони погоджувалися з нею, вносили свої пропозиції, розширювали її зміст

тощо. Наприклад, члени Новоторжського повітового комітету Тверської губернії критично поставилися до запропонованої їм програми. Вони зауважили, що для виходу з кризи сільського господарства насамперед потрібно усунути культурні, правові, фінансові та економічні проблеми. Тому саме вони мають бути предметом пильної уваги комітету, а не ті, що запропонувала Особлива нарада. Подібною була позиція членів повітових комітетів Воронежської губернії [12, с. 25].

Водночас не варто перебільшувати творчий підхід у роботі місцевих комітетів. У Міністерстві внутрішніх справ було добре відомо, як до земств ставився цар, його найближче оточення. В очах двору земства уявлялися опозиційними установами. З цього у міністерстві внутрішніх справ вирішили вигідно для себе скористатися, пригальмувавши у такий спосіб діяльність місцевих комітетів, у яких, як ми вже зазначали, чисельним було представництво земців.

Попри ці та інші перешкоди, місцеві комітети проробили титанічну роботу, забезпечивши Особливу нараду здебільшого об'єктивною інформацією про проблеми у сільському господарстві. Їхня робота завершилася у 1903 р. виданням у цьому ж році 58 томів «Праць місцевих комітетів». Праці відіграли помітну роль у роботі Особливої наради. З одного боку, вони дозволили скласти цілісне уявлення про стан у сільському господарстві різних регіонів Російської імперії. З іншого – були своєрідною доказовою базою під час обговорення питань і прийняття відповідних рішень під час засідань Особливої наради.

Водночас ми не вважаємо за доцільне гіперболізувати роль і значення «Праць місцевих комітетів», їхній надмірний вплив на роботу Особливої наради. Питання не в тому, що ці матеріали неякісні чи складені непрофесійно. Як історичне джерело вони надзвичайно цінні. Проблема полягає в іншому – в політичній системі, яка існувала в Російській імперії на початку XX ст. Остання у силу своєї природної сутності не була налаштована

на діалог із громадськістю, з широкими народними верствами. Більше того, останні так само не могли цивілізовано, без застосування сили, впливати на рішення, що приймалися владою, взагалі бути почутими. Тому, попри всю цінність та інформативну насиченість, «Праці місцевих комітетів» об'єктивно ні на що вплинути не могли, оскільки громадська думка у тогочасній російській державі ігнорувалася.

Бачимо ми діячів земств і в роботі ще однієї структури – «Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ» на яку покладалося завдання з перегляду попереднього законодавства про селян відповідно до соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни. Щоб підготовлений Редакційною комісією документ не мав чисто відомчого характеру, В. Плеве на початку 1904 року розпорядився передати його для обговорення в губернські наради, створені з «найгідніших діячів, наділених громадською довірою». До них увійшли місцеві чиновники, земці та землевласники.

Відповідно до резолюції, 8 січня 1904 р. указом імператора проголошувалося заснування губернських нарад для перегляду законодавства про селян. Губернські наради створювалися у тих губерніях, де існували земства, а також у Київській, Волинській, Подільській. До їхнього складу, відповідно до указу, входили: губернатор (голова), губернський очільник дворянства, начальники місцевих управлінь цивільного відомства, голова окружного суду, член губернського присутствія, голова губернської земської управи, представники дворянства та земства, земські начальники (не менше чотирьох). Також передбачалося залучення осіб, котрі, згідно з текстом документу, «своїм досвідом чи знаннями можуть сприяти вирішенню завдання, що стояло перед губернськими нарадами» [13].

Загалом по імперії було утворено, за неповними підрахунками, тридцять вісім губернських нарад у складі 2252 осіб. В них було представлено 18,5% земських діячів [14, с. 10]

Незважаючи на відсутність очікуваної властями одноголосності у діяльності губернських нарад, у цілому вони підтримали положення, викладені у змісті проекту нового Положення, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Вони схвалили відокремлення сільських общин від земельних, збереження волосного суду, створення особливого цивільного кодексу для селян, збереження звичаєво-правових норм, розвиток сімейної власності на землю.

Підсумовуючи вище сказане, слід зазначити, що земські діячі брали активну участь в урядовій аграрній політиці Російської імперії на початку ХХ ст. Серед підходів земських діячів щодо вирішення аграрної проблеми переважали ті, що були засновані на принципах скасування станової окремішності селян і поширення на них загального цивільного законодавства та судочинства, включення до ринкового обігу землі та землекористування на засадах приватної власності без будь-яких общинних зв'язків. Але консервативно налаштовані правлячі кола дотримувалися діаметрально протилежних поглядів як на селянство, так і на аграрну політику в державі.

Політична система, яка існувала в Російській імперії на початку ХХ ст., у силу своєї природної сутності не була налаштована на діалог із громадськістю, з широкими народними верствами. Більше того, останні так само не могли цивілізовано, без застосування сили, впливати на рішення, що приймалися владою, взагалі бути почутими.

Досвід діяльності земств може бути корисним і на сучасному етапі трансформації економіки України. Проте, прямі аналогії, без врахування специфіки конкретних обставин, були б помилковими. Мова може йти лише про деякі риси, характер, способи взаємодії держави, місцевої влади з представниками аграрного бізнесу, які в свій час у прийнятних обставинах переломної епохи виявилися в тій чи іншій мірі ефективними, чи навпаки безрезультатними, однак, рівною мірою корисними для їх сучасного

осмислення. З огляду на це вище означена проблема має подальші перспективи для дослідження.

1. Веселовский Б. Б. История земств за сорок лет: В 4 т. / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Изд. О. Поповой, 1911.
2. Львов Г. Наше земство и 50 лет его работы. / Г. Львов, Т. Полнер. – М.: Задруга, 1914.
3. Драгоманов М. И. Земский либерализм в России / М. И. Драгоманов // Собр. полит. соч.: В 2 т. – Paris: Освобождение, 1906. – Т. 2.
4. Витте С. Ю. Самодержавие и земство / С.Ю. Витте. – Штутгарт: Заря, 1903.
5. Леонтович В.В. История либерализма в России 1762 – 1914. / В.В. Леонтович. – М.: Русский путь, Полиграфресурсы, 1995. – 550 с.
6. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.
7. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. / М.С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
8. Лук'яненко В.П. Постановка аграрної проблеми земствами України на початку XX ст. / В.П. Лук'яненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/66/10025-postanovka-agrarnoi-problemi-zemstvami-ukraini-na-pochatku-xx-st.html>
9. Російський державний історичний архів. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 78. – 389 Арк.
10. Записка представителей земских учреждений в Комиссию о Центре // Народное хозяйство. – Кн. 6. – 1906. – 144 с.
11. Шидловський С.И. Общий обзор трудов местных комитетов / С.И. Шидловский. – СПб., 1905. – 239 с.

12. Милюков П. Н. Введение / П.Н. Милюков // Нужды деревни. – С-Пб., 1904. – т.1. – С. 3–10.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. – Т. 23. – СПб., 1906. – 1167 с. № 23860.
14. Протокол № 1. // Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности: Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1904. – 450 с.

ДОДАТКОВІ ВІДОМОСТІ

Священко Зінаїда Василівна, доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

Домашня адреса: 20300, вул. Тичини, 58, м. Умань, Черкаська обл.;
контактний телефон – 0978331597; e-mail zinaidasvyachenko09@rambler.ru

З.В. Священко Участие земских деятелей в правительственной аграрной политике Российской империи в начале XX в.

В статье проанализировано участие земских деятелей в правительственной аграрной политике Российской империи в начале XX в., Сделана попытка выяснить степень осознания земствами путей решения аграрной проблемы. Автор делает вывод, что земцы предлагали качественно изменить государственную аграрную политику в отношении сословной обособленности крестьян, неотчуждаемости наделов и неприкосновенности общины.

Ключевые слова: аграрный вопрос, земства, землепользование, крестьянская община, Российская империя.

Z.Svyaschenko Part agrarian leaders in government agricultural policy Russian Empire in the early twentieth century

The article analyzes the participation of rural workers in government agricultural policy of the Russian Empire in the early twentieth century. Attempt to find out the degree of awareness zemstvos ways to solve the agrarian problem. The author concludes that Zemstvo proposed to significantly change the state agrarian policy on class separately peasants inalienability of allotments and community integrity.

Keywords: agrarian question, zemstvo, land use, peasant communities, Russian Empire.

Репозитарій УДНУ